

А. АХАНОВА

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР
(Ж.БАЛАСАҒҰН «ҚҰТТЫ БІЛІК», А.ЙҮГІНЕКИ «АҚИҚАТ СЫЙЫ»)
ТІЛІНДЕГІ ҚАБЫСА БАЙЛАНЫСҚАН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ
СИНТАКСИСТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қазақ тілінің шығу тегін, қалыптасуын зерттеуде ортағасырлық ескерткіштер тіліндегі ерекшеліктерді қазіргі тіліміздегі қолданыстарымен, даму сипатымен тарихи салыстыра зерттеудің маңызы зор.

Орта ғасырларда ауызекі сөйлеу тілімен қатар жазба тіл қалыптасып дами бастады. Қараханид мемлекетінің аумағында бүкіл Орта Азияға тараған жазба тілде көп жанрлы көркем әдебиет дамып, күнделікті іс қағаздары, дипломатиялық қағаздар жазыла бастады. Кейін бұл тілдің негізінде шағатай әдеби тілі, оның негізінде Хорезм әдеби тілі, кейінгі замандарда Алтын Орда әдеби тілі т.б. жазба тілдер қалыптасып, бүкіл түркі әлемін қамтыды.

Ал біздің мақаламызға негіз болып отырған ортағасырлық ескерткіштер — Ж.Баласағұнның «Құтты білігі» мен А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» еңбектері оғыз-қыпшақ бірлестігі тілдеріне тән мұралар болып табылады.

Еліміз егемендік алғанға дейінгі кезеңде ежелгі әдеби жәдігерлер жүйелі түрде зерттелген емес. Тек жекелеген түркітанушы және шығыстанушы ғалымдар ғана ежелгі әдеби жәдігерлерді іздегірі, көне қолжазбалардың мәтінін сараптау, басқа тілдерге тәржіма жасау, баспасөзде жариялау істерімен айналысты.

Жалпы «Құтты білікті» кең көлемде зерттеу мен оны басқа тілдерге аударуда келелі істер тындырған академик В.В. Радлов болды.

Ғалымдардың көпшілігі тіл тарихын, көне жазба ескерткіштер тілін лексикологиялық, фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан кеңірек талдайды. Ал оның синтаксисінің зерттелуі жайы әлі де болса кенжелеп келеді.

Соңғы жылдары сөз тіркесі синтаксисі қолға алынып, зерттеліп жатқанымен, сөйлем синтаксисінде кезек күтіп тұрған маңызды мәселелер баршылық. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері, «Жамиғ-ат тауарих» секілді жазба жәдігерлердің синтаксисі соңғы уақытта кандидаттық диссертация көлемінде (Ж.Сәдуақасұлы, З.Жуынтаева) сөз болып жүр. Ал А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы», Ж.Баласағұнның «Құтты білік» сияқты туындыларының синтаксистік құрылымы көптеген жаңа

проблемаларды туғызып қоймай, тың тақырыптарға жол ашады.

Ортағасырлық мұралар ішіндегі ақыл-білімге, адамгершілікке үндейтін, адам мүмкіндігінің шексіздігін, оның өзін қоршаған дүниені танып-білу ерекшелігін, таным процесіндегі ғылымның орны жайында баяндайтын Ж. Баласағұнның «Құтты білігі» — баға жетпес мұра. Сонымен қатар ислам дәуірінің этикалық, моральдық, дидактикалық мәселелерін зор білгірлікпен жырлаған сөз зергерлерінің бірі А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» шығармасы да түркі халықтарының тілі мен әдебиетінің тарихын, олардың тамырын талдау ісінде таптырмайтын құнды мұра болып табылады.

Біз осы мақаламызда ортағасырлық кезең ескерткіштерінің синтаксистік құрылымын, оның ішінде қабыса байланысқан сөз тіркестерін қазіргі тілдің дамуы тұрғысынан зерделеуге тырысамыз.

Қабысу синтаксистік байланысу формаларының ең көне түріне жататынын тіл мамандары әр кезде айтып келеді. Бұл пікір тіл деректерімен дәлелденген. Түркі тілдерінің материалдары да осы пікірдің дұрыстығына көз жеткізеді. Мәселен, адамзат тілінің аморфты кезінде сөз бен сөз іргелесіп келіп орын тәртібі арқылы байланысқан, сөздердің мағынасы мен қызметі сол арнаға қарай айқындалған. Қазіргі түбір мен қосымшалар да бір кезде бір-бірімен қабыса байланысқан, әрқайсысы дербес лексикалық мағынаға ие сөз болғандығын салыстырмалы тарихи тіл білімі өкілдері дәлелдеп береді. Қабысудың түркі тілдерінде де көне синтаксистік құбылыс екенін, синтаксистік байланыстың басқа түрлерінің осы негізде кейін пайда болғандығын көне түркі жазбалары тілін зерттеуші В.В. Радлов, В.М. Насилов сияқты ғалымдар қабысудың кейінгі тілдер-мен салыстырғанда, көне түркі тілдерінде қолданылу аясының кең болғанын айтады.

Сөз тіркестері компоненттерінің арасын байланыстырудағы аналитикалық тәсілдің бір кезде синтетикалық тәсілден басым болғанын XI ғасырдағы түркі жазбалар тілін зерттеуші Ғ.А. Абдрахманов та көрсетеді [1]. Мысалы, «*Күлер йүз исине сөз үл нән тавар*» деген сөйлемде (аудармасы:

«Тарататын бұйымды жылы сөзбен, қуанышты жүзіңмен үлестір»). Мұндағы «күлер йүз үле», «исинг сөз үле» тіркестерінің бөлшектері қабыса байланысқан. Ал қазіргі тілімізде олардың бағыныңқы сынарлары міндетті түрде көмектес септік жалғауын қабылдайды.

Қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің басынқы сынарлары әр уақытта есім, негізінен, зат есім болып келеді. Өйткені зат есімдер өзінің лексика-грамматикалық мағынасына орай басқа сөздерді өзінің жетегіне алып, сөз тіркесін құрауға ұйытқы болып тұрады. Заттық мағынаны білдіретін сөздер тобы (зат есімдер) ұйытқы, ұйымдастырушы сөз ретінде қолданылғанда, түр, түс, сын, сапаны білдіретін сын есімдер, анықтауыштық қызметте жұмсалатын сан есім, есімшелер, есімдіктермен тіркесуге бейім тұрады да, анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін құрайды.

Жұмысымызға негіз болып отырған Ж. Баласағұнның «Құтты білік» және А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» ескерткіштері тілінде кездесетін анықтауыштық қатынастағы қабыса байланысқан сөз тіркестерін талдау барысында олардың қазіргі қолданысқа өте жақын екенін анықтай отырып, сонымен қатар қабыса байланысқан сөз тіркестерінің, яғни синтаксистік үлгінің қалыптасуы көне дәуірлерден басталатындығына көз жеткіземіз. Мәселен, «Құтты білікте»: *билигсиз киши* (білімсіз кісі), *өкүш сөз* (көп сөз), *артуқ асығ* (артық пайда), *йаңлығ ер* (жайсаң ер), *еки түрлүк ат* (екі түрлі ат), *билиглиг бег* (білімді бек), *уқушсуз кишиләр* (ақылсыз кісілер), *узун йол* (ұзақ жол), *қамуг түрлүг иш* (неше түрлі іс), *узун сақынч* (терең қайғы), *йалған сөз* (жалған сөз), *сөвүг жан* (сүйікті жан), *йайыг дүнийа* (баянсыз дүние), *йазуқлұғ қул* (күнәй құл), *билигсиз йүрәк* (білімсіз кеуде) т.б. Мұндағы *узун сақынч* (ұзын сағыныш) деген тіркесті алып қарасак, бүгінгі таңда өлшемдік ұғымды білдіретін «ұзын» сөзі дерексіз ұғымдағы «сағыныш» сөзімен тіркеспейді. Ескерткіш тілінде қолданылуына қарап, біз бұл сөздің (ұзын) мағынасы сол дәуірде *сарыла күту* мағынасын білдіретін тіркес құрамындағы мағынасымен (ұзақтық) қатар қолданылғанын, сонымен қатар актив қолданыста болғанын байқаймыз. Мәселен, ескерткіш тіліндегі *узун кеч йашағыл ашайу елиг* (елден асқан ұзақ өмір жаса) деген сөйлемде де *узун кеч* (ұзын өмір) түрінде қолданылған. Ал «Ақиқат сыйында»: *билиглиг киши* (білімді кісі), *билиглиг тиши* (білімді әйел), *ахы ер* (жомарт ер), *едгү ат* (жақсы ат), *едгү ер* (ізгі ер), *кераклик сөз* (керекті сөз), *хой қылық* (жуас қылық), *көрклүг қылық*

(сүйкімді қылық), *қарамсыз киши* (қайырымсыз кісі), *йемишсиз йығач* (жеміссіз ағаш), *йарағлық ас* (тәуір ас), *йазуқлұғ киши* (жазықты кісі), *харам ол гүл* (алқызыл күл), *асығсыз жадал* (пайдасыз егес), *тетиг ер* (ұқыпты ер), *едгү иш* (жақсы іс), *қатығлыг маза* (опасыз рахат), *құтсыз аду* (құтсыз дұшпан), *уқушсуз ер* (ақылсыз кісі), *қатыг йа* (қатты садақ) т.б. түрінде кездеседі.

Келтірілген мысалдардың ішінде *хой қылық* (жуас қылық – қой қылық) деген тіркес бар. Қазіргі тіліміздегі «қой» мен «қылық» сөздері тіркеспейді. Алайда бұдан біз тіліміздегі «қой мінезді» деген тұрақты сөз тіркесінің қалыптасу ізін аңғарамыз. Жалпы ескерткіштер тілінде қазіргі таңда дерексіз зат есімдермен тіркеспейтін сын есімдердің дерексіз зат есімдермен тіркесуі жиі қолданылады. Мәселен, *көрклүг қылық* (көрікті қылық). Сондықтан да болар Б. Сағындықов оны «сүйкімді қылық» деп аударған.

Сонымен қатар осындай қабыса байланысқан сөз тіркестерін талдау арқылы біз таза тілдік қолданыстарды (кірме сөздерсіз) жиі кездестіреміз. Мәселен, *йарағлық ас* (тәуір ас – Б. Сағындықұлы), *асығсыз жадал* (пайдасыз егес – Б.Сағындықұлы), *қарамсыз киши* (қайырымсыз киши – Б.Сағындықұлы) деген сөздер тіркесіміндегі *йарағлық*, *асығсыз*, *қарамсыз* деген анықтауыштарды алсақ, *йарағлық* – жаракты, жарамды деген түрде қолданылса, қазіргі тіліміздегі «пайдасыз» сөзі *асығсыз* түрінде, яғни «асу», «асып-тасу», «артылу» деген ұғымның араб-парсы тілінен енген «пайда» сөзінің орнында қолданылуы, сол сияқты *қарамсыз* (қайырымсыз) сөзінің «қайырылмайтын» деген мәнде тіркесуі тіл тазалығынан, сөздік қордың тазалығынан хабар берсе керек. Өмір, қоғам процесімен етене жақын тіл – жанды құбылыс. Ол үнемі өзгеріп отырады, оған әлеуметтік-саяси өмір, өзге тілдердің әсері үлкен.

Ал «*ал гүл*» тіркесінің құрамындағы «ал» қазір «алқызыл» түрінде, яғни «қызыл» сөзімен бірігіп қолданылады. «Ал» – түркінің төл сөзі. Бұл сөз қазір орыс тіліне еніп (алая роза), сол тілде дербес қолданылады. Негізінде «отты, жалынды», «алаулап тұр» деген тіркеспен суреттеу тәсілі тілімізде бар. Мұндағы алаулау деген туынды етістік құрамындағы ал түбірі жоғарыдағы мысалдағыдай мағынамен сабақтас (қызыл түске боялу). Бұл сөз жеке түрде қолданылмай, тек осындай бірлі-жарым сөздерде қосымша арқылы көрініс береді. Осындай мысалдарды талдау арқылы біз тіл тарихына тереңдей ене аламыз.

Бұлардан басқа ескерткіштер тілінде сан есім мен зат есімнің қабыса байланысуы да жиі кездеседі. Сан есім сөз бен зат есім қабысу амалы арқылы сөз тіркесін құрғанда, олар өзара анықтауыштық қатынасқа түседі. Бағыныңқы компонент ретінде енген сан есім сөз заттың сандық сынын, сапасын білдіреді. Тіркеске сан есімнің жинақтық деп аталатын түрінен басқасы түгел қатыса алады. Сан есім мен зат есімнің тіркесі «Құтты білікте» *түмән сөз* (он мың сөз), *мың сөкүш* (мың сөгіз), *екәгү ажун* (екі дүниеде), *үч нәң* (үш нәрсе), *бир йағың* (бір жауын), *бир сөз* (бір сөз), *бир қылыб* (бір жең), *бир қапуг* (бір қақпа), *екки күнлүг* (екі күндік), *үч айыг* (үш ай), *еки көз* (екі көз), *еки сунуб* (екі қол), *еки ев* (екі үй), *еки аяқ* (екі аяқ) т.б., «Ақиқат сыйында» *бир күн* (бір күн), *бір адын ер* (бір еркек), *бир байат* (бір құдай), *бир ана* (бір ана), *бир ер* (бір ер), *бір бина* (бір үй), *мың ер* (мың кісі), *бир душман* (бір дұшпан), *бир айб* (бір айып) т.б. түрінде қолданылған.

«Түмән сөз» тіркесінің құрамындағы «түмән» сөзі туралы М.Томанов былай дейді: «Күрделі сандық атаулардың кейін пайда болуын дәлелдейтін тағы бір факт — өте көп астрономиялық сандарды білдіретін сөздер көне түркі тілінде байырғы сөздер негізінде жасалмай, басқа тілдерден ауысқан сөздер арқылы берілуі. Көне түркі тіліндегі *түмен* (он мың, осымен байланысты түмен — арық жер атауы), *бан* (хинди тілінен, он мың) сөздері түркі тілдерінде әртүрлі байланыстар арқылы сырттан енгені анық. Қазіргі тіліміздегі миллион, миллиард, триллион сан есімдері де сондай» [2,243]. Ал бұл сөз бізге әскер жасақтарында мындықтарды «түмен» деп атау негізінде белгілі.

Қазақ тілі синтаксисімен айналысқан С. Аманжолов сөйлем мүшелерінің жасалу жолдарына қатысты да пікірін береді. Сөз таптарының сөйлем мүшелерін, сөз тіркестерін жасаудағы өзіндік ерекшеліктерін мысалдар арқылы дәлелдеп беріп отырады.

Қазіргі тіліміздегі анықтауыштардың жасалу жолдарына тоқтала келіп, есімдіктердің ішінде анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін жасауда, әсіресе, сілтеу есімдіктерінің жиі қолданылатынын дұрыс көрсетеді. Жалпы осы есімдіктер мен зат есімнің қабыса байланысуы ескерткіштер тілінде қазіргіге өте жақын мәнде жұмсалады. *Муну сөз* (мынадай сөз), *бу булмуш* (бұл дүние), *бу сөз* (бұл сөз), *қамуг едгүлүк* (бар ізгілік), *бу қылқы* (бұл қылығы) *бу байт* (мына бөйіт), *қамуг иш* (барлық іс), *барча иш* (барша іс),

барча иглиг (барша игілік), *бу сақынч* (бұл қайғы), *не сөз* (қандай сөз), *қамуг халқ* (бүкіл халық), *қамуг нәң* (барлық нәрсе), *бүтүн ел* (бүкіл ел), *неча айбы* (қанша айыбы) деген тәрізді тіркестер «Құтты білікте» кездессе, ал «Ақиқат сыйында» *бу китап* (бұл кітап), *бу халқ* (бұл халық), *қамуг тил* (барлық ел), *қамуг айб* (барлық айып), *қамуг ажун* (барлық дүние), *неча ер* (небір ер), *неча нур һунар* (неше бір өнер), *не иш* (қайсыбір іс), *бу тирмақ* (бұл тіршілік), *қамуг нең* (барлық нәрсе) сияқты тіркестер қолданысқа ие. «Есімдік — зат есім» типті қабыса байланысқан сөз тіркестеріне бағыныңқы компонент ретінде сілтеу есімдіктері, сұрау, жинақтау есімдіктері қатысады.

Жоғарыдағы мысалдардағы «Құтты білікте» қолданылатын *муну сөз* (мынадай сөз) тіркесі құрамындағы «муну» есімдігіне келсек, қазіргі түркі тілдерінде мына, мынау есімдіктерінің дыбысталуы мынандай: башқұрт — *бынау*, қарақалпақ — *мынау* т.б. Түркі тілдерінің біразында мұндай есімдік жоқ, оның мәнінде басқа сөздер қолданылады. Қазіргі қазақ тілінде *мынау*, *мұнда*, *мұндай*, *бұндай* тәрізді есімдік немесе есімдік негізі басқа сөздер де бар. Сонда *мына*, *мынау*, *мұнда*, *бұнда* сөздерімен салыстырып қарасақ, бұлардың барлығына ортақ түбір — *мын*, *мұн*, *бұн*. Алайда дыбыстық ерекшеліктеріне қарай бұлардың әрқайсысы дербес түбір емес, бір ғана түбірдің фонетикалық варианттары. Бұл жерде түркі тілдеріне ортақ, сол сияқты қазіргі қазақ тілі құрамында да ұшырасатын дыбыс сәйкестіктері бар: *м-б*, *ы-ү*. Ал мынау сөзінің құрамындағы *-у* элементі жөнінде біршама сенімді болжамды В.М.Насилов айтады [3,23]. Ол ұйғыр т.б. түркі тілдерінің фактілері *-у*, *-ву* сілтеу есімдігінің қысқарған варианты екендігін дәлелдейді. Ал *ву* есімдігі ұйғыр тілінде *манаву* есімдігінің құрамында сақталса керек. Ал қазіргі тіліміздегі *нешебір* есімдігінің құрамындағы *бір* сөзі ескерткіштер тілінде қолданылмайды. Мәселен, *неча ер* («Ақиқат сыйы») — неше бір ер (қазіргі қолданыста). Мұндай тіркестер құрамындағы өзгерістер жеке сөз таптарының тарихын талдауда негізгі дерек, дәлел ретінде керек-ақ. «Ақиқат сыйындағы» мына бір екі сөйлемді салыстырып қарасақ, бірінші — *Неча тетиг ердин бирар саһу келур* (Небір ұқыпты ерден бірер мүлт кетеді), екіншісі — *Неча нур һунарда бирар айб болур* (Небір асқан өнерде бірер айып болады) деген мысалдарда неше сұрау есімдігі екі түрлі құрамда кездеседі (*Неча ер*, *нече нур һунар*). Бұған қарап XII ғасырларда неше сөзі жеке тұрып та, бір

сөзімен тіркесіп келіп те сөз тіркесін жасауға қатысқанын аңғарамыз. Ал бұлардың соңғысы (*неше бір өнер*) қазіргі тілімізде кездескенімен, алғашқысы (*неше ер*) қазіргі тілімізде қолданыста жоқ.

Сонымен бірге ескерткіштер тілінде етістіктің есімше тұлғасы мен зат есімнің қабыса байланысуы да кездеседі. Мәселен, *түгмиш елиг* — түйілген жұдырық, *севмиш киши* — сүйген кісі, *етинмиш келин* — жасанған келін («Құтты білік»); *көрган киши* — көрген кісі, *йаңшаған тил* — мылжындаған тіл, *егилмас көңіл* — жібімес көңіл, *тегилмас мұрад* — қол жетпес мұрат, *бермаган ел* — бермеген ел, *оңалмас йиг* — жазылмас ауру, *есиз қылған ер* (жамандық жасаған ер), *келган иш* — болған іс, *учган куш* — ұшқан құс т.б. («Ақиқат сыйы»). Жалпы қабысу амалы арқылы зат есімді тіркеске енген есімше сөздер анықтауыштық қатынасқа түседі. Бұлар зат есімнің кимылдық, процессуалдық сапасын атайды. Процессуалдық мағынасын сақтағандықтан, бұлар шактық грамматикалық мағынасынан ажырамайды. Етістіктің **-ған, -ген** формалы есімшелері анықтауыш сөз ретінде өткен шактық қимыл-әрекетті сындық тұрғыдан анықтайды.

Келтірілген мысалдарда «Ақиқат сыйында» кездесетін *тегилмас мұрад* (қол жетпес мұрат) деген тіркестің бағыныңқы сыңары *«тегилмас»* — қазіргі тілімізде «тимес» сөзінің **г-и** ауысуы негізіндегі қолданысы (*түгмиш* — түйілген дегендегі тәрізді — «Құтты білік»). Сонда тимес мұрат деген тіркесім шығады, яғни тимейтін, қол жетпейтін мұрат деген мағынада қолданылады. Ал қазіргі тілімізде «тимес» сөзі «мұрат» деген сөзбен тіркеспейді. Бұған қарап ескерткіштер тілінде тию, жету етістіктерінің мағыналық қолданысы бір болғанын көре аламыз. Сол сияқты келу, бару етістіктері де осындай негізде қолданылады: *келган иш* — болған іс («Ақиқат сыйы»).

Сөйлем сөздердің кездейсоқ тобынан құралмайды, оның өзіндік құрылымдық, мазмұндық сипаттары болады. Сөздер тіркесінің құрамы да өзіндік маңызға ие. Бұл белгілі бір мағыналық қарым-қатынастың көрінісі ретінде сипат алады. «Құтты біліктегі»: *Тилин емгәмиш ер некү тұр ешиш // Бу сөзкә ишкә тутғыл өзүңгә иш ет* (Тілін тақылдатқан кісі не дейді, тыңда, Бұл сөзді іске асыр, өзіне үлгі ет) деген жолдардағы *тилин емгәмиш ер* (тілін тақылдатқан кісі) деген көп құрамды тіркес сөйлем құрамындағы белгілі мағыналық байланыс, мазмұндық сипат негізінде тір-

кескен. Ескерткіш тіліндегі анықтауыштық қатынаста қолданылып тұрған «*емгәмиш*» сөзінің құрамындағы **-миш** есімше тұлғасын қазіргі қазақ тілінде **-ған (-ген, -қан, -кен)** грамматикалық тұлғасы ауыстырған. Мұндай анықтауыштық қатынастағы есімше мен зат есімнен тұратын қабыса байланысқан көп құрамды тіркестер екі ескерткіш («Құтты білік», «Ақиқат сыйы») тілінде де жиі кездеседі: «Құтты білікте»: *евә қылмыш ишләр* — асығып істеген іс, *кутун құмыш ер* — бақытын тапқан ер т.б.; «Ақиқат сыйында»: *санып сөзлаган ер* — ойланып сөйлеген кісі, *таккабур тутар ер* — жамандық жасаған кісі, *тикан тарыган йер* — тікен еккен адам т.б. қолданылған.

Мұндағы *кутун құмыш ер* тіркесі тікелей *құтын қуған ер* деп айтылады. Б. Сағындықұлы «бақытын тапқан ер» деп аударған бұл тіркес құрамындағы «құт» — түркінің төл сөзі. Ал «бақыт» — кірме сөз. Бұл дерек ескерткіш тілінің тазалығынан хабардар етеді. Осындай жекелеген сөз тіркестерінің құрамын талдау көптеген деректердің басын ашады. Мәселен, қазіргі тілімізде «сусау» сөзінің құрамындағы көнеленген **-са, -сау** қосымшасының түп-төркіні саналатын «*сау*» көмекші етістігі «Ақиқат сыйында» қолданыс тапқан: *санып сөзлаган ер* (ойланып сөйлеген кісі). Тіркес құрамындағы «*санып*» сөзінің түбірі «*сау*» көне түркі тілінде «ойлану, санау, қалау, тілек» мағынасында қолданылған [4,73]. Мәселен, *етар болсаң ишни санып сақнып ет* (Іс істесең, ойланып, толғанып істе) — «Ақиқат сыйы». Бұлардан басқа *таккабур тутар* дегенде дерексіз есіммен тіркесіп тұрған «тұту» сөзі қазіргі тіл білімінде конкретті зат есімдермен ғана тіркеседі.

Қабыса байланысқан сөз тіркестерін құрастыруда етістіктердің де атқарар қызметі зор. Әртүрлі іс-әрекеттің, қимылдың мәнін айқындау үшін етістіктер ұйытқы сөз ретінде үстеулермен, еліктеу сөздермен еркін тіркесе береді, сонымен қатар сын есім, сан есімдермен де қабыса байланысады. Сөздердің өзара тіркесімділік қасиетінің молдығы мен аздығы ол сөздердің категориялық мағынасымен тікелей байланысты. Мәселен, сын есімдер мен есімшелер затқа тән алуан түрлі белгіні білдіретіндіктен, етістіктермен емес, зат есімдермен тіркесуге бейім тұрады да, үстеулер мен көсемшелер қимылға тән сапа мен белгілерді білдіретіндіктен етістіктермен тіркесуге икем тұрады.

Тілдік материалдарға жүгінетін болсақ, зат есімдермен қабыса байланысатын сөздер қатары-

на сын есім, зат есім, есімше, есімдіктер жатады да, етістіктермен қабыса байланысатын сөздер қатарына үстеулер, көсемшелер, еліктеуіш сөздер, сан есімдер, кейде сын есімдер жатады [5,68]. Дегенмен бұл мәселе әлі де талдауды қажет етеді.

Біз сөз етіп отырған ескерткіштер тілінде туынды сын есім мен етістіктің, үстеулер мен етістіктің қабыса байланысуы кездеседі. Мәселен, «Құтты білікте» *билиглиг еді* (білім еді), *утун болса* (ұятсыз болса), *билигсиз тугар* (білімсіз туады), *ағыр келсе* (ауыр болса), *йақынылық қылур* (жақындық етеді), *узун сақынды* (қатты қайғырады), *андын йуруб* (сонша жүріп), *қатыг қорқ* (қатты қорық), *йаш болди* (жас көрінді), *қатуг арзулады* (қатты құмартты), *ачыг қылма* (ашы етпе), ал «Ақиқат сыйында»: *таңсуқ едиз болсу теп* (таңданарлық болсын деп), *берк тут* (берік ұста), *сылық боп* (сыпайы бол), *ачыг болга* (ашы болады), *йоқар йоқлады* (жоғары көтерілді), *қоды чөкарди* (төмен құлдырады), *аз салын* (тез таста) т.б. түрінде тіркескен.

Бұл мысалдарда «аз салын» деген тіркес берілген. «Таккабур лыпасын кейип аз салын» деген сөйлемді Б. Сағындықұлы «Тәкаппар киімін кисең, тез таста» деп аударарды. Алайда мұндағы «аз салын» тіркесі салыну (бір іске салыну) қазіргі тілімізде сирек те болса қолданылады. Сонда бұл сөйлемдегі мағынасы «тәкаппарлыққа аз салын, көп салынба» деген болып шығады. Міне мұндай тіркестер де сөздік қорымыздағы бірқатар мәселелердің басын ашады.

Сонымен ескерткіштер тіліндегі қабыса байланысқан тіркестердің өзіндік ерекшеліктерін талдап өттік. Алайда оларды әлі де болса сөз таптарына қатысты, оның ішінде бағыныңқы, ба-сыңқы сыңарларының қай сөз табынан жасалуына байланысты, әр компонентке қосымша жалғануы, жалғанбай қолданылуы тұрғысынан егжей-тегжейлі зерделеу, жүйелеу көптеген зерттеулерге өзек болатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

1. Абдрахманов Ф. Исследования по старотюркскому синтаксису (XI век). — Алматы, 1967.
2. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. — Алматы, 2002.
3. Ибатов А. Местоимения в казахском языке: АКД. — Алматы, 1962.
4. Тектігүл Ж. Тарихи грамматика танымдары. — Алматы, 1999.
5. Аблақов Ә., Исаев С., Агманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. — Алматы, 1997.
6. Сағындықов Б. XII ғасыр ескерткіші — «Ғибатул хақайықтың тілдік ерекшеліктері. — Алматы, 1983.
7. Йүгінеки А. Ақиқат сыйы. — Алматы, 1986.
8. Баласағұн Ж. Құтты білік. Аударған Егеубаев А. — Алматы, 1986.
9. Юсуф Хос Хожиб. Кутадгу билиг. — Ташкент, 1972.
10. Баласағұни Ж. Құтадғу билиг. Аударған Сағындықов Б. — Алматы, 1984.

Резюме

Рассматриваются синтаксические особенности словосочетаний письменных памятников средневековья (Ж. Баласағұн «Кутадгу билик», «Ғибатул хақайық»), образованных способом примыкания.